

JAROSŁAW GRAJKOWSKI

RYNEK LOKALNY W GOSPODARCE ŻYWNOŚCIOWEJ

1. LOKALNY CHARAKTER GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ ORAZ UWARUNKOWANIA JEJ ROZWOJU

Podstawą funkcjonowania współczesnej gospodarki jest rynek, stanowiący platformę współpracy, konkurencji i weryfikacji podmiotów gospodarczych. Rynek często łączy jednostki gospodarcze dość zróżnicowane, np. pod względem charakteru działania i wielkości. Taką sytuację obserwujemy w kompleksie gospodarki żywnościowej (KGŻ), który - mimo obejmowania bardzo różnorodnych podmiotów — stanowi wyraźnie wyodrębniający się układ¹. Na kompleks ten składają się trzy sfery² :

- 1) dostarczająca rolnictwu i przetwórstwu rolnemu środków produkcji,
- 2) rolnictwo właściwe oraz
- 3) przetwórstwo rolne.

Swoistą cechą gospodarki żywnościowej (GŻ) jest istotna rola rynku lokalnego w obrocie artykułami i usługami, wynikająca ze specyfiki rolnictwa³. Rynek lokalny definiowany jest jako obszar wyróżniający się specyfiką stosunków wymiany⁴, co inaczej ująć można jako wyodrębniający się teren o zbliżonych warunkach podejmowania decyzji dotyczących transakcji rynkowych⁵. Stąd też ważnym problemem wydaje się kwestia rozwoju lokalnego rynku w GŻ. Próba zastanowienia się nad koncepcją rozwoju tego rynku stanowi przedmiot niniejszego artykułu.

Znaczący udział rynku lokalnego w obrocie produktami rolnymi związany jest z obiektywnymi problemami z ich transportem — duża masa, konieczność zapewnienia odpowiednich warunków przewozu, straty wagi (żywiec) itp. Popyt na artykuły spożywczo-rolne jest dość wyrównany na różnych terenach (czynnik decydujący to liczba ludności). Z kolei grupę producentów rolnych stanowi bardzo duża liczba drobnych podmiotów gospodarczych, prowadzących produkcję na niewielką skalę, dostarczających produkty w małych partiach, a w jeszcze mniejszych dokonujących zakupów środków do produkcji. Ponadto w Polsce większość gospodarstw jest słaba ekonomicznie, a ich możliwość penetracji rynku bardzo ograniczona. Taka sytuacja

¹ A. Woś, *Strategie rozwoju rolnictwa*, PWN, Warszawa 1992, s. 5.

² A. Czyżowski, *Gospodarka żywnościowa jako subsystem społeczno-gospodarczy. W: Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*, praca zbiorowa pod red. A. Czyżewskiego, PWE, Warszawa 1992, s. 24.

³ Szerzej wyjaśnione to zostanie w punkcie 2 artykułu.

⁴ *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*, praca zbiorowa, PWRiL, Warszawa 1984, s. 672.

⁵ R. Głowacki, J. Kramer, L. Żabiński, *Analiza rynku*, PWE, Warszawa 1981, s. 192.

w rolnictwie sprzyja odgrywaniu dużej roli przez rynek lokalny także w otoczeniu rolnictwa (pozostałe sfery GZ). Zjawisko to wzmaga prowadzona obecnie prywatyzacja gospodarki — powstaje dużo małych firm, poszukujących partnerów raczej w najbliższym otoczeniu.

Inne uwarunkowania lokalnego charakteru GZ dostrzec można przy analizie podsystemu przestrzennego KGZ. Zachodzi zjawisko przestrzenne dostosowywania do produkcji rolniczej pozostałych sfer GZ (zwłaszcza usług produkcyjnych, które powinny być w najbliższym otoczeniu gospodarstw rolnych)⁶. Funkcjonowanie rynku lokalnego w GZ zdają się potwierdzać prowadzone obserwacje. Przykładem mogą być wyniki wstępnej analizy rynku targowiskowego⁷ produktów rolniczych w miejscowościach pełniących funkcje centrum lokalnego rynku, tj. obsługujących rejon gminy lub kilku sąsiednich⁸.

KGZ stanowi podsystem gospodarki o bardzo złożonej strukturze, o czym przesądza przede wszystkim specyfika rolnictwa. Z naturalnych powodów rolnictwo uważane jest obecnie za "najsłabsze ogniwo" całego układu i może być sferą ograniczającą czy opóźniającą rozwój kompleksu. Stąd bardzo istotne staje się działanie zmierzające do podniesienia produktywności rolnictwa, a zwłaszcza wydajności pracy, mimo wysokich kosztów tego procesu⁹.

Zróżnicowanie GZ wynika również z osiągnięcia nierównego stopnia rozwoju w poszczególnych regionach kraju. Znow dotyczy to w szczególności rolnictwa i przejawia się w zróżnicowaniu warunków pracy i życia ludności rolniczej¹⁰. Można wydzielić następujące grupy czynników różnicujących GZ w przestrzeni: przyrodnicze, techniczno-ekonomiczne, czynnik ludzki, elementy gospodarcze, organizacyjno-prawne oraz technologia, nauka i informacja. Zwraca uwagę ponadto duża zmienność wymienionych czynników oraz zjawiska synergii i substytucji zachodzące między nimi, utrudniające ich identyfikację¹¹. Zróżnicowanie GZ ma duże znaczenie dla rozwoju rynków lokalnych oraz polityki skierowanej do KGZ¹².

Różny stopień rozwoju GZ w regionach ma uzasadnienie ekonomiczne. Pozwala realizować koncepcję specjalizacji w układzie przestrzennym. Należy pamiętać jednak o możliwych negatywnych skutkach wcielania w życie tej koncepcji — np. ograniczenie rozwoju regionu wskutek specjalizacji rolniczej¹³. Niezależnie od tego, w jakim stopniu GZ ma uczestniczyć w dynamizowaniu

⁶ J. S. Zegar, *Stemwanie i infonnacja w gospodarce żywnościowej*, PWE, Warszawa 1981, s. 41.

⁷ Rynek targowiskowy stanowi szczególnie cenny (a jednocześnie specyficzny) podsystem lokalnego rynku, ponieważ jest najbardziej zbliżony do modelu rynku doskonałego.

⁸ J. Grajkowski, *Wstępna ocena możliwości analizy lokalnego rynku produktów rolniczych w województwie bydgoskim*, maszynopis, ATR Bydgoszcz 1993, s. 6 - 7.

⁹ *Rolnictwo, rynek, równowaga*, praca zbiorowa pod red. A. Wosia, PWE, Warszawa 1978, s. 47 - 48.

¹⁰ E. Gorzelak, *Przesłanki regionalizacji polityki rolnej*, "Wieś Współczesna" 1989, nr 4, s. 60.

¹¹ L. Wojtasiewicz, *Gospodarka żywnościowa a przestrzeń społeczno-ekonomiczna. W: Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*, jw., s. 127 - 128.

¹² Zazwyczaj nie mówi się o polityce dotyczącej GZ, a wyróżnia się polityki związane z poszczególnymi sferami tego kompleksu, np. polityka rolna. Z oczywistych przyczyn jest to słuszne, a użycie w artykule wyjaśnianego pojęcia wynika z całościowego podejścia do KGZ bez - w zasadzie - bardziej szczegółowej analizy jego zróżnicowania wewnątrz.

¹³ Nie oznacza to, że rolnictwo nie może stanowić działu dynamizującego rozwój danego terenu; jest to możliwe, ale w przypadku rolnictwa nowoczesnego. A. Woś, *Gospodarka żywnościowa w koncepcji rozwoju regionu*, "Wieś Współczesna" 1974, nr 5, s. 30 - 32.

regionu, wydaje się, że w przypadku tego kompleksu możliwy jest jedynie jego rozwój jako całości. Może to prowadzić do lepszego wykorzystania lokalnych zasobów. Pierwszorzędne znaczenie mają tutaj powiązania wewnętrzne w GZ, tworzące system sprzężeń zatrudnieniowo-dochodowych¹⁴. Istnieje wręcz konieczność opierania prognoz rozwoju jednej ze sfer GZ (przemysł spożywczy) na prognozach rozwoju innej sfery (rolnictwo)¹⁵. Istotną przesłanką do kompleksowego podejścia do rozwoju GZ jest również wzrost stopnia przetworzenia żywności dostarczanej na rynek i przewidywana kontynuacja tego procesu¹⁶. Z tego powodu rolnik w coraz mniejszym zakresie występuje w roli ostatniego ogniwa produkcji żywności, a staje się dostawcą surowców i półproduktów dla podmiotów przetwarzających i przygotowujących artykuły spożywcze do sprzedaży.

Specyfika GŻ w skali lokalnej polegać również może na braku niektórych elementów kompleksu ogólnokrajowego (makrokompleksu) oraz na występowaniu innych powiązań między elementami. Z tego powodu lokalny KGŻ można rozpatrywać jako wycinek, a nie pomniejszenie makrokompleksu¹⁷. Skład KGŻ na określonym obszarze stanowi:

- rolnictwo właściwe, które może występować przy odpowiednich warunkach naturalnych,
- bezpośrednia obsługa wsi i rolnictwa, która musi towarzyszyć rolnictwu oraz
- przemysł dostarczający środków produkcji i przetwarzający produkty rolne, który powinien występować, jeśli jest to zasadne¹⁸.

2. PRZESŁANKI STRATEGII ROZWOJU RYNKU LOKALNEGO

Zastanawiając się nad strategią rozwoju rynku należy pamiętać o wpływie otoczenia na funkcjonowanie podmiotów gospodarczych. Otoczenie to rozumiane jest nie tylko w skali lokalnej, ale i całego kraju. Rozwój nawet pojedynczych podmiotów kształtowany jest w znacznym stopniu przez strategię rozwoju gospodarki narodowej¹⁹. Jednostki gospodarcze znajdują się pod wpływem nie tylko ogólnokrajowej polityki gospodarczej, ale również lokalnej. Wynika to z postępującej decentralizacji sterowania gospodarką. Wzrasta rola instrumentów finansowych będących w dyspozycji władz lokalnych (subwencje, dotacje, udziały, pożyczki)²⁰. Istotnym problemem jest zapewnienie spójności wszystkich działań, a zwłaszcza harmonii między polityką ogólnokrajową a terytorialną²¹.

¹⁴ Tamże, s. 33 - 34

¹⁵ R. Urban, *Prognoza rozwoju przemysłu spożywczego (synteza)*. W: *Prognoza rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej do roku 2010*, praca zbiorowa pod red. Z. Grochowskiego, Ossolineum, Wrocław 1990, s. 57.

¹⁶ Tamże, s. 58.

¹⁷ L. Wojtasiewicz, *Gospodarka żywnościowa a przestrzeń społeczno-ekonomiczna*, jw., s. 129.

¹⁸ Tamże, s. 131. Por. także: J. S. Zegar, *Sterowanie...*, jw., s. 31 - 32.

¹⁹ D. Hubner, *Strategia rozwoju: uwarunkowania koncepcyjne i wzorce*. Instytut Rozwoju i Studiów Strategicznych, Raporty, 1993, s. 6.

²⁰ N. Gajl, *Finanse i gospodarka lokalna na świecie*, PWE, Warszawa 1993, s. 296 - 297.

²¹ L. Wojtasiewicz, *Polityka rozwoju gospodarki żywnościowej w regionach*. W: *Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*, jw., s. 144.

Przedmiotem oddziaływania mającego na celu realizację koncepcji rozwoju nie jest jednak tylko konkretne przedsiębiorstwo czy jednostki gospodarcze określonego działu. Działanie skierowane na jeden element rynku w praktyce oddziałuje (w mniejszym lub większym stopniu) na wszystkich uczestników danego rynku. Dlatego też przed podjęciem decyzji, zwłaszcza o charakterze strategicznym, należy przeanalizować jej wpływ zarówno na bezpośredniego adresata, jak i jego otoczenie rynkowe. Ma to duże znaczenie, ponieważ często interesy uczestników rynku są sprzeczne.

Podstawowy cel rozwoju rynku lokalnego w GZ powinno stanowić zwiększenie jego stabilności poprzez umocnienie więzi wewnętrznych. Taki rynek, bardziej odporny na zaburzenia stanu równowagi, o sprawnie działającym systemie autoregulacji, byłby znacznie skuteczniejszym odbiorcą polityki gospodarczej szczebla centralnego i lokalnego.

Bardzo istotne znaczenie dla zwiększenia sprawności funkcjonowania rynku ma dostępność rzetelnej informacji rynkowej. W przypadku GZ należy właściwie stworzyć, a następnie ulepszać system informacji rynkowej (SIR), obejmujący gromadzenie i udostępnianie danych o cenach, popycie i podaży produktów rolniczych i środków do produkcji rolnej. Tworzenie i funkcjonowanie takiego systemu powinno być wspierane i finansowane (przynajmniej początkowo) z budżetu, ponieważ nie jest możliwe prowadzenie rozpoznania rynku przez poszczególne podmioty gospodarcze, zwłaszcza rolników. Sprawnie działający system może przyczynić się do zwiększenia integracji rynku lokalnego, pozwalając podejmować właściwe decyzje co do wyboru partnera rynkowego.

Niezbędny warunek rozwoju GZ na danym rynku stanowi poprawa infrastruktury wiejskiej. Dotyczy to zwłaszcza rolnictwa jako sfery najgorzej wyposażonej (np. woda, telekomunikacja), a nie można rozwijać KGZ bez podniesienia warunków pracy i życia w rolnictwie²². Wpływ stanu infrastruktury na lokalny rozwój GZ można określić jako dwojaki: powoduje wzrost wydajności (zwłaszcza pracy) lub oszczędność środków²³. Ponadto rozwój infrastruktury może pozwolić pełniej wykorzystać zasoby siły roboczej zgromadzone w gospodarstwach rolnych. Stąd również ten kierunek powinien być uwzględniany przy opracowywaniu założeń polityki gospodarczej²⁴.

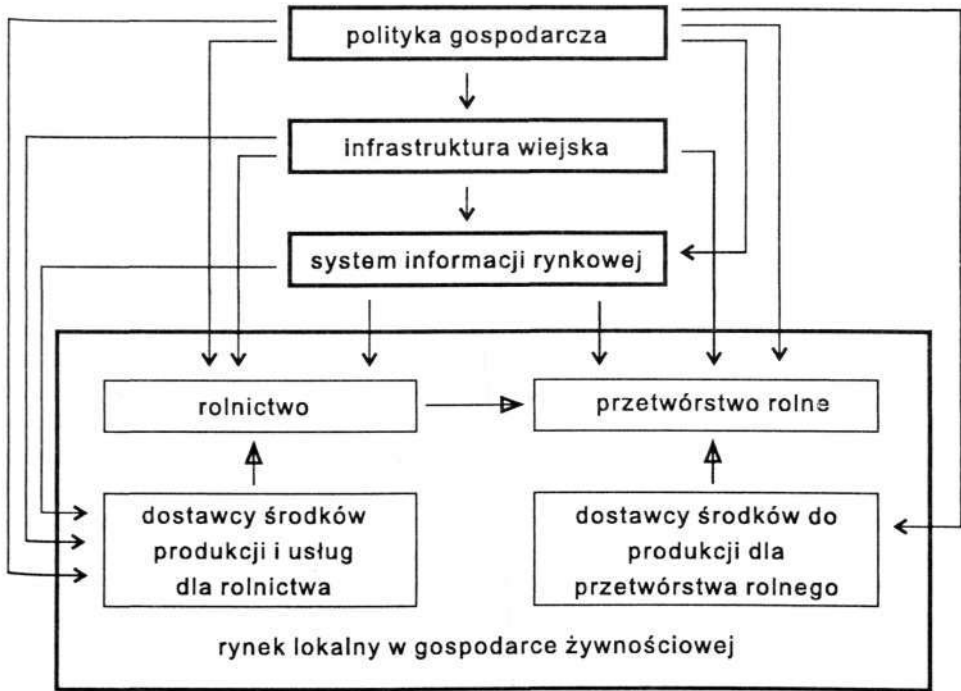
Przedstawione wyżej czynniki kształtują rozwój rynku lokalnego bezpośrednio i pośrednio poprzez wzajemne powiązania. Schematycznie pokazano to na rys. 1. Przepływ towarów i usług w KGZ zaznaczono zamkniętymi strzałkami, a oddziaływanie czynników — otwartymi, przy czym — dla zachowania przejrzystości schematu — uwzględniono tylko najważniejsze relacje. Oczywiście nie w każdym rynku lokalnym występują wszystkie wyróżnione

²² K. Wilczyńska, *Infrastruktura wsi i rolnictwa jako zaplecze logistyczne gospodarki żywnościowej*. W: *Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*, jw., s. 75 - 76.

²³ K. Wilczyńska, *Infrastruktura gospodarcza w rozwoju gospodarki żywnościowej w skali lokalnej*. W: *Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*, jw., s. 210.

²⁴ Por.: Z. Grochowski, *Prognoza rozwoju rolnictwa (synteza)*. W: *Prognoza rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej...*, jw., s. 24; J. Lewandowski, *Przebieg procesu transformacji w rolnictwie*. W: *Gospodarka Polski w procesie transformacji 1992 r.*, IRISS, Raporty, 1993, s. 205 - 206; B. Wojciechowska-Ratajczak, *Determinanty zmian strukturalnych gospodarki żywnościowej w Polsce*, "Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny" 1993, nr 4, s. 140; A. Wos, J. S. Zegar, *Polityka rolna do końca XX wieku*, IERiGZ, Warszawa 1992, s. 19.

elementy KGŻ. Interpretację niektórych powiązań zawarto powyżej, przy omawianiu przesłanek strategii rozwoju lokalnego rynku. Poniżej wyjaśnienia te zostaną uzupełnione.

Rys. 1. Funkcjonowanie rynku lokalnego w gospodarce żywnościowej (schemat)

Bezpośredni wpływ polityki gospodarczej na infrastrukturę wsi i rolnictwa polega na realizacji odpowiednich inwestycji. Ponadto oddziaływać można poprzez tworzenie warunków i wspomaganie przedsięwzięć własnych lokalnych społeczności czy podmiotów gospodarczych. Jak wcześniej wspomniano, uzasadnione byłoby wspieranie przez administrację tworzenia i funkcjonowania SIR. Szczególna rola kreującej politykę gospodarczą polega tu na czuwaniu, aby rozwijające się systemy informacji były – w miarę możliwości – kompletne i spójne, zapobiegając powstawaniu systemów lokalnych istotnie różniących się metodyką i zakresem gromadzonych danych. Wreszcie bezpośrednie oddziaływanie na rozwój rynku lokalnego opiera się na realizacji przedsięwzięć inwestycyjnych dotyczących elementów tego rynku oraz tworzeniu ram prawnych, ekonomicznych i instytucjonalnych jego funkcjonowania²⁵.

Oczywiste wydaje się, iż nie jest możliwe stworzenie sprawnie działającego SIR bez poprawy infrastruktury wsi i rolnictwa. Ma ona duże znaczenie przy gromadzeniu danych, a jeszcze większe przy ich udostępnianiu.

²⁵ L. Wojtasiewicz, *Polityka rozwoju gospodarki żywnościowej w regionach*, jw., s. 144.

Pierwszorzędną rolę odgrywa tu telekomunikacja. Bezpośredni wpływ infrastruktury na rozwój lokalnego rynku w GZ uwidacznia się w ułatwianiu kontaktów między uczestnikami rynku, a także tworzeniu warunków dla rozwoju istniejących czy powstawaniu nowych podmiotów gospodarczych. O powiązaniach z rynkiem w znacznym stopniu decyduje sieć dróg (w tym ich jakość) oraz połączenia środkami komunikacji publicznej. Sprawnie funkcjonujący lokalny SIR powinien podnosić konkurencyjność tego rynku dzięki powszechnemu udostępnianiu gromadzonych danych i ich wstępnej analizie.

Należy zaznaczyć tutaj, że choć zasadniczy kierunek działania czynników jest taki, jaki przedstawiono na rys. 1, to istotną rolę powinien odgrywać również przepływ informacji w przeciwnym kierunku. Nie można przecież pominąć np. przy kształtowaniu polityki gospodarczej kierunku reakcji rynku lokalnego na poprzednie posunięcia.

3. KONCEPCJA LOKALNEGO RYNKU W GZ

3.1. Zarys koncepcji

Przedstawione przesłanki strategii rozwoju lokalnego rynku stanowią podstawę do jego zdefiniowania. Oczekiwany rynek powinien być dobrze rozwinięty, o silnych powiązaniach wewnętrznych między poszczególnymi sferami, dużej konkurencyjności, stabilny i efektywnie wykorzystujący zasoby czynników wytwórczych (zwłaszcza pracy). Poniżej zostanie w skrócie przedstawiona charakterystyka takiego rynku.

Jeden z najważniejszych elementów silnego rynku w GZ to rozwinięta infrastruktura wsi. Stanowi ona podstawę funkcjonowania wszystkich podmiotów gospodarczych z dziedziny agrobiznesu (i nie tylko). W takich warunkach wieś może mieć charakter środowiska wielofunkcyjnego, nie ograniczającego się do rolnictwa, a z dużym udziałem innych sfer życia ekonomicznego. Oczywiście rolnictwo pozostanie istotną dziedziną działalności gospodarczej. Przemiany strukturalne w tym sektorze nie niosą ze sobą decydujących zmian, ponieważ najważniejsza grupa podmiotów gospodarczych — gospodarstwa indywidualne (rodzinne) — funkcjonuje od wielu lat i w kierunku ich umocnienia zmierza polityka państwa. Najpoważniejszą różnicą, w stosunku do sytuacji dzisiejszej, byłoby niższe zatrudnienie w rolnictwie, które nawet przy podobnym poziomie intensywności produkcji²⁶ — zwiększyłoby wydajność pracy. Obniżenie zatrudnienia nie musi być związane ze zmianą struktury agrarnej, ale raczej ze spadkiem liczby osób pracujących w pojedynczym gospodarstwie i podejmowaniem przez rolników lub członków ich rodzin pracy w innych dziedzinach życia gospodarczego. Rozwinięta infrastruktura dostarczyłaby takich miejsc pracy na wsi. Powszechnym zja-

²⁶ Zmniejszeniu zatrudnienia w rolnictwie towarzyszy zwykle wzrost technicznego uzbrojenia pracy - zachodzi substytucja pracy żywej uprzemysłowioną. Ten sam poziom intensywności produkcji - przy obniżeniu zatrudnienia - można zachować jedynie w sytuacji uwalniania nadmiernych zasobów siły roboczej (co w naszych warunkach jest możliwe).

wiskiem byłaby dwuzawodowość rolników, która polegałaby na łączeniu prowadzenia gospodarstwa nie z pracą w często odległym zakładzie przemysłowym w mieście, ale z wykonywaniem innych zawodów w najbliższym otoczeniu — na wsi.

Sprawny rynek lokalny jest szczególnie wymagający wobec otoczenia rolnictwa. Powinna zaistnieć tu sytuacja dużej konkurencyjności między uczestnikami rynku. Byłoby to możliwe przy znaczącym zwiększeniu liczby podmiotów gospodarczych działających na wsi, zwłaszcza firm małych, elastycznych, szybko reagujących na zmiany na rynku. Tylko w warunkach silnej konkurencji można mówić o skutecznym działaniu mechanizmu rynkowego. Istotne byłoby również powiązanie interesów rolników-producentów z przedsiębiorstwami pozostałych sfer KGŻ, zwłaszcza zajmującymi się skupem i przetwarzaniem produktów rolniczych. Dlatego rolnicy powinni partycypować we własności tych podmiotów. W takich warunkach można oczekiwać większej stabilności rynku.

Niepoślednia rola przypada w omawianej koncepcji lokalnemu SIR. Istotne jest tutaj ustalenie przestrzennego zakresu rynku, który należy określić na podstawie wyników analizy rynku. Oczywiście sąsiednie rynki prawdopodobnie nakładają się na siebie terytorialnie, a zasięg i centra rynków poszczególnych produktów, środków do produkcji i usług mogą być inne. Informacje o rynku stanowią olbrzymi zbiór danych. Stąd celowe jest udostępnianie zainteresowanym tylko tych danych, które ich bezpośrednio dotyczą²⁷. Pozwoli to na uniknięcie nadmiaru informacji, trudnych do wykorzystania przez odbiorców. Z tym ostatnim wiąże się również potrzeba zapewnienia choć wstępnego przetworzenia danych pierwotnych (choćaby w formie zestawień, porównań), zwłaszcza dla rolników²⁸.

Dane gromadzone w SIR pozwalają przeprowadzić analizę rynku. Wyróżnia się trzy stopnie głębokości i doskonałości badania rynku²⁹. Obserwacja rynku dostarcza wielu interesujących informacji, ale nie pozwala na Uchwycenie bardziej złożonych zależności. W tym celu należy dokonać głębszej analizy rynku — jego naukowego badania. Największe znaczenie dla utrzymania sprawnego funkcjonowania rynku lokalnego mają następujące elementy analizy rynku³⁰:

- możliwość przewidywania reakcji rynku na przesunięcie punktu równowagi,
- wnioskowanie o sytuacji w sferze produkcji i obrotu na podstawie zachowania rynku,
- obserwacja wpływu czynników makroekonomicznych na rynek, określenie zmienności w czasie, zróżnicowania przestrzennego i strukturalnego rynku (trendy, cykle, rynki lokalne, zależności między produktami),

²⁷ Nie chodzi tu o ograniczanie dostępu do pozostałych danych, z których skorzystanie - na życzenie Zainteresowanego, a także w innych kanałach upowszechniania - powinno być możliwe.

²⁸ Przekonanie o takiej potrzebie uwarunkowane jest nie brakiem wiary w możliwości interpretacji informacji pierwotnych przez rolników, a obawą przed marnotrawstwem czasu i energii ze społecznego punktu widzenia - lepiej przecieć, żeby wstępnej oceny zebranych danych dokonał jeden przygotowany do tego pracownik niż wielu rolników.

²⁹ *Encyklopedia ekonomiczno-rolnicza*, jw., s. 677.

³⁰ J. Grajkowski, jw., s. 2 - 3.

- przewidywanie ogólnych kierunków rozwoju zjawisk rynkowych oraz
- sporządzanie prognoz kształtowania się podstawowych parametrów opisujących obrót danymi artykułami (cena, popyt, podaż)³¹.

Znajomość tych elementów pozwoliłaby na bardziej trafne sterowanie gospodarką lokalną. Przy dobrze rozwiniętym rynku zasadniczym celem interwencjonizmu w rolnictwie może być wspomaganie mechanizmu rynkowego³². Istotna rola przypada tu instytucjom takim jak Agencja Rynku Rolnego. Nieodzowna pozostaje ochrona krajowej produkcji przed nieuczciwą konkurencją zagraniczną.

Reasumując można stwierdzić, iż sprawne funkcjonowanie lokalnego rynku jest uzależnione od wysokiego stopnia rozwoju KGŻ. Zastanawiając się nad realizacją przedstawionej koncepcji należy odpowiedzieć na podstawowe pytanie: jakie środki przedsięwziąć, aby osiągnąć zakładany cel? W najprostszej ujęciu możliwe są dwie drogi rozwoju:

- 1) niewielka ingerencja państwa w procesy gospodarcze toczące się na wsi, pozostawienie zadania mechanizmowi rynkowemu, który powinien wymusić korzystne zmiany, albo
- 2) aktywna polityka gospodarcza państwa, w której administracja w znacznym stopniu kształtuje sytuację na rynku poprzez działania odpowiednich instytucji.

Podobny problem wyboru dotyczy także innych zagadnień, np. problemu opcji integracji Polski z Unią Europejską. Nie jest możliwa realizacja żadnej z alternatyw w "czystej" formie, do rozstrzygnięcia pozostaje wybór opcji dominującej³³. Oczywiście każda z dróg ma swoje wady i zalety oraz odpowiednie instrumenty realizacyjne. Opcja pierwsza rezygnuje ze sterowania rynkiem, nie jest więc uzależniona od działania sprawnego SIR. Natomiast druga droga rozwoju opiera się na ingerencji państwa w funkcjonowanie rynku. Wymaga to obecności odpowiednich instytucji, które do prawidłowego wypełniania nałożonych zadań, potrzebują rzetelnej informacji rynkowej.

W świetle przedstawionej koncepcji i uwarunkowań rozwoju rynku lokalnego wydaje się, że oczekiwanie, iż problem sam się rozwiąże na drodze samoczynnych regulacji może trwać zbyt długo i łączyć się z olbrzymimi kosztami społecznymi, a i końcowy efekt trudno przewidzieć. Wynika to chociażby z kiepskiej sytuacji finansowej rolników, którzy w najbliższych latach sami nie będą w stanie zaktywizować życia gospodarczego na wsi. W takich warunkach możliwe jest dalsze utrzymywanie się stagnacji w rolnictwie i jego otoczeniu. Jeśli przyjąć słuszność tych argumentów, to należy uznać za konieczne prowadzenie przez państwo aktywnej polityki gospodarczej wobec KGŻ.

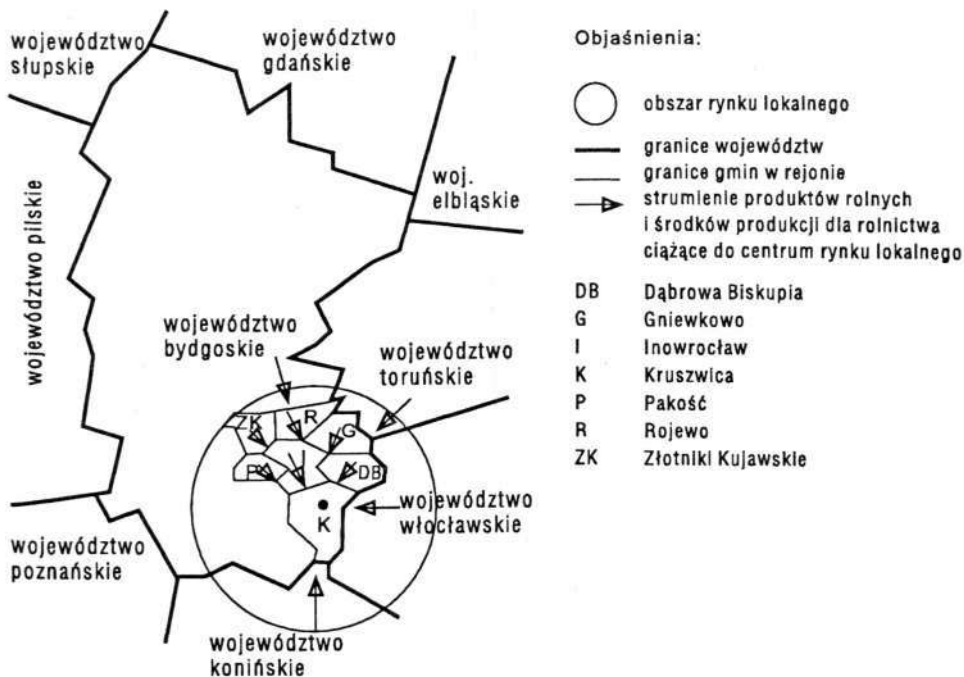
³¹ Opracowanie takich prognoz jest jednak trudne, a możliwość ich wykorzystania przy podejmowaniu decyzji ograniczona.

³² Pogląd taki głosi m.in. L. Balcerowicz, ale widząc go jako ponadczasowy, niezależny od stopnia rozwoju gospodarczego. Por.: L. Balcerowicz, *Wież, rolnictwo, wolny rynek*. W: *Procesy dostosowawcze rolnictwa do wymogów gospodarki rynkowej*. Międzynarodowa konferencja naukowa, AR Lublin, 1993, s. 26.

³³ T. H linek, *Szanse i zagrożenia dla wsi i rolnictwa w świetle stowarzyszenia Polski z Unią Europejską*, "Wież i Rolnictwo" 1993, nr 6, s. 12. Autor opowiada się za dominacją opcji rynkowej.

3.2. Warunki realizacyjne; przykład rynku lokalnego z centrum w Kruszwicy

Przedstawiona koncepcja rynku lokalnego nie ma, niestety, odzwierciedlenia w obecnej sytuacji. Przyjrzyjmy się nieco bliżej realiom, posiłkując się przykładem rynku lokalnego w południowo-wschodniej części województwa bydgoskiego z centrum w Kruszwicy³⁴. Teren ten obejmuje gminy dość zróżnicowane pod względem wielkości i kierunków aktywności gospodarczej. W skład rejonu wchodzi siedem gmin z czterema miastami (por. rys. 2). Ustalenie zakresu rynku lokalnego w GŻ napotyka na zrozumiałe trudności — granice rynku są różne w zależności od stopnia wykształcenia kompleksu żywnościowego. Jeśli ograniczyć go do niezbędnego minimum, to może się zamykać w obrębie pojedynczej gminy. Natomiast poszerzenie kompleksu o inne elementy (np. wytwarzanie środków produkcji dla rolnictwa) powoduje, że zasięg rynku się rozrasta.

Rys. 2. Rynek lokalny w gospodarce żywnościowej z centrum w Kruszwicy

Wyraźnie wyróżniająca się centrum rynku w omawianym rejonie stanowi Kruszwica, która dominuje nad okolicznymi gminami liczbą zakładów przetwórstwa rolnego (m.in. cukrownia, wytwórnia win, zakłady tłuszczowe, zakłady zbożowo-młynarskie). Część z tych przedsiębiorstw ma nawet zna-

³⁴ Zamieszczone poniżej informacje uzyskano dzięki współpracy z Ośrodkiem Doradztwa Rolniczego w Mińnikowie - Rejon Inowrocław.

czenie ponadwojewódzkie (zwłaszcza zakłady tłuszczowe). Duży zakład przetwórstwa owocowo-warzywnego funkcjonuje także w Gniewkowie. Ponadto w zakresie III sfery KGŻ działa w Inowrocławiu spółdzielnia mleczarska oraz szereg mniejszych przedsiębiorstw. Poważną rolę w przetwórstwie rolnym odgrywają też małe firmy prywatne ostatnio zaistniałe na rynku, np. masarnie. Rolnictwo na omawianym terenie odznacza się wysoką kulturą, jest stosunkowo nieźle wyposażone technicznie. Natomiast w zasadzie brakuje w tym rejonie przedsiębiorstw wytwarzających środki produkcji dla rolnictwa i przetwórstwa rolnego (fabryka maszyn "INOFAMA" w Inowrocławiu obecnie prawie całkowicie zaniechała takiej produkcji). Z kolei dobrze jest rozwinięta sieć dostawców środków produkcji — punkty sprzedaży nawozów mineralnych, pestycydów itp. są usytuowane w każdej gminie. Reasumując w sferze I i III KGŻ dominują w przykładowym rejonie duże przedsiębiorstwa, często wręcz o pozycji monopolisty na rynku lokalnym (np. Kujawskie Zakłady Przemysłu Tłuszczowego w Kruszwicy³⁵, czy cukrownia). Zasadniczą różnicę między strukturą rolnictwa a strukturą jego otoczenia dobrze oddaje określenie sytuacji w rolnictwie jako zbliżonej do modelu konkurencji doskonałej, a w jego otoczeniu — konkurencji niedoskonałej³⁶. Stąd warto zastanowić się, czy w analizowanym rejonie mamy do czynienia z GŻ o charakterze lokalnym. W tym celu przybliżmy kilka zależności, jakie tam występują. Funkcjonujące na tym terenie młyny kupują zboże, często bezpośrednio od rolników. Wytwarzają one otręby, które są następnie dostarczane do mieszalni pasz. Z kolei odbiorcami pasz z mieszalni, a także funkcjonują w każdej gminie, są rolnicy. Powstaje więc łańcuch zależności, który z powodzeniem może zamykać się w granicach pojedynczej gminy. Rolnik sprzedający żywiec ma zwykle do wyboru kilka okolicznych punktów skupu. Występuje więc konkurencja nawet na terenie jednej gminy. Interesująco przedstawia się problem usług produkcyjnych w rolnictwie. W ostatnim okresie nastąpiło duże nasycenie gospodarstw indywidualnych maszynami, których używanie poprzednio miało zazwyczaj charakter usługi. Dotyczy to zwłaszcza opryskiwaczy, w przypadku których 80 - 90% zabiegów wykonywanych jest własnym sprzętem, bądź jako usługi sąsiedzkie. Podobna sytuacja ma miejsce przy zbiorze zbóż i okopowych. Stosunkowo niższy poziom pomocy sąsiedzkiej w tym zakresie występuje w gminie Kruszwica, a to z uwagi na sprawnie funkcjonującą Spółdzielnię Kółek Rolniczych. Rolnicy poszukują usługodawców wyłącznie w najbliższej okolicy.

Reasumując w sferze I i III KGŻ dominują w przykładowym rejonie duże przedsiębiorstwa, często wręcz o pozycji monopolisty na rynku. Strukturę produkcji roślinnej w omawianym rejonie zamieszczono w tabeli 1. Zwraca uwagę wysoki udział sadów w gminach będących tradycyjnym dostawcą owoców (Pakość, Złotniki Kuj.). Dziwić może mała powierzchnia sadów w Kruszwicy - w przypadku wytwórni win ok. 70% surowca pochodzi spoza województwa. Jaskrawym natomiast przykładem dostosowania produkcji

³⁵ O znaczeniu tego przedsiębiorstwa w skupie rzepaku świadczyć może chociażby fakt, iż kilka lat temu spółki zamierzające włączyć się do tego rynku określały w ogłoszeniach proponowaną cenę przez jej odniesienie do ceny oferowanej przez KZPT.

³⁶ L. Balcerowiczów., s. 12.

rolniczej do obecności zakładów przetwórczych jest udział rzepaku w strukturze zasiewów. Jest on prawie 20-krotnie wyższy w Kruszwicy (5.8%) niż np. w nieco oddalonym Rojewie (0.3%).

Tabela 1
Struktura użytków rolnych i struktura zasiewów w gospodarstwach indywidualnych w wybranych gminach w 1992 roku

Gmina	Struktura użytków rol. [%]			Struktura zasiewów [%]			
	grunty orne	trwale uż. ziel.	sady	zboża	ziemniaki	buraki cukr.	rzepak
Dąbrowa Biskupia	88.9	10.4	0.7	52.7	8.6	10.0	0.7
Gniewkowo	92.0	6.7	1.3	60.8	5.6	11.7	1.1
Inowrocław	88.1	10.6	1.3	42.2	11.9	9.0	1.3
Kruszwica	89.9	9.0	1.1	63.9	6.4	9.8	5.8
Pakość	83.3	14.1	2.6	64.1	10.0	9.5	0.4
Rojewo	75.2	23.9	0.9	60.2	6.1	7.5	0.3
Złotniki Kujawskie	82.5	14.2	3.3	54.9	9.4	13.2	1.0

Źródło: *Rocznik statystyczny województwa bydgoskiego*, WUS w Bydgoszczy 1993.

Przytoczony rynek lokalny uwidacznia ściśle zależności w sytuacji finansowej podmiotów gospodarczych poszczególnych sfer KGZ. Zapaść finansowa przetwórstwa rolnego odbija się na rolnictwie (np. ograniczenie skupu, wydłużenie terminu płatności, a nawet upadłość), czego przykładem może być funkcjonowanie cukrowni w Kruszwicy, czy sprawa zakładów przemysłu lniarskiego w Pakości (upadłość). Z kolei ograniczenie dochodów rolników powoduje, że drastycznie zmniejszają oni zapotrzebowanie na środki do produkcji rolnej (nawozy, pestycydy, maszyny), a to prowadzi do redukcji wytwarzania tych środków, czego przykładem jest wcześniej wspomniana rezygnacja "INOFAM-y" z produkcji maszyn rolniczych.

Pozytywne zmiany w omawianym rejonie dotyczą w ostatnich latach infrastruktury wsi i rolnictwa. Największy postęp zanotowano w kwestii zaopatrzenia wsi w wodę — średnio ok. 80% wsi jest podłączonych do sieci Wodociągowej. Również telefonizacja wsi przebiega ze sporymi sukcesami. Gorzej jest natomiast z kanalizacją - problem ten ma być rozwiązywany dopiero w przyszłości. Podkreślić należy także znaczny postęp w jakości dróg, zwłaszcza dojazdowych do pól, gruntowych, utwardzanych z wykorzystaniem produktów ubocznych lokalnego przemysłu. Nadal jednak wieś daleko odbiega od miasta pod względem wyposażenia infrastrukturalnego. Można wręcz powiedzieć, że lepsze warunki do rozwoju przedsiębiorstw z otoczenia rolnictwa są w miastach niż w bezpośredniej styczności z rolnictwem, co należy uznać za sytuację niekorzystną z punktu widzenia oczekiwanych przemian na wsi. Zmiana tego stanu stanowi niezbędny warunek do zainicjowania wielofunkcyjnego rozwoju wsi.

Analizowane gminy objęte są lokalnym SIR prowadzonym przez Ośrodek Doradztwa Rolniczego (ODR) w Minikowie przy współpracy z Zakładem Ekonomiki i Organizacji Rolnictwa ATR w Bydgoszczy³⁷. W systemie tym notowane są dane o cenach, popycie i podaży produktów rolnych (na targowiskach i w punktach skupu) oraz o środkach do produkcji rolnej i usługach (w punktach sprzedaży). Pozyskiwane informacje są niedoskonałe, zwłaszcza w kontekście wymagań analizy rynku. Tym niemniej trudno przecenić ich wartość, ponieważ posiadają najważniejszy atrybut — systematyczność. Ponadto istotną zaletą tego systemu stanowi zaangażowanie służby doradztwa rolniczego, co czyni całe przedsięwzięcie możliwym do prowadzenia. Stąd wydaje się, że taki SIR jest godny polecenia³⁸.

W ostatnim okresie nie widać oznak spadku zatrudnienia w rolnictwie, a nawet obserwuje się jego wzrost wskutek zaabsorbowania bezrobotnych na wsi. Występuje też zjawisko ograniczania dwuzawodowości rolników. Mniejsze jest obecnie zużycie przemysłowych środków produkcji (np. nawozy mineralne, pestycydy). Zmiany te świadczą więc o spadku wydajności pracy i o substytucji raczej pracy uprzedmiotowionej żywą niż odwrotnie. W takiej sytuacji struktura zasobów w GZ pozostaje niekorzystna — zdecydowana większość jest zaangażowana w rolnictwie, a jego otoczenie charakteryzuje niedorozwój. Trudno zdefiniować prowadzoną w ostatnich latach politykę gospodarczą, zwłaszcza wobec rolnictwa. Wydaje się, że podstawowym jej mankamentem jest niestabilność, uwarunkowana zmiennością sytuacji politycznej w kraju i to zarówno na szczeblu centralnym, jak i regionalnym.

Dyskusja z doradcami terenowymi ODR doprowadziła do konkluzji, iż podstawową barierę rozwoju GŻ na badanym rynku lokalnym upatrują oni w złej kondycji finansowej zakładów przetwórstwa rolnego. Sposobem uzdrowienia tej sytuacji ma być prywatyzacja otoczenia rolnictwa. Największe przedsiębiorstwa tej branży w rejonie nadal funkcjonują w starych strukturach. Istotne jest, aby prywatyzacja polegała na powiązaniu interesu producenta i przetwórcy, tj. przebiegała przy aktywnym udziale rolników. Producenci rolni powinni stać się udziałowcami zakładów przetwórczych, zasiadać w radach nadzorczych, mieć wpływ na ich funkcjonowanie, co wymagałoby ciągłego wypracowywania "złotego środka" między interesem dostawcy surowca i przetwórcy. Powinno to przyczynić się do ustabilizowania rynku.

Jak wynika z powyższych obserwacji czeka nas daleka droga do zrealizowania proponowanej koncepcji lokalnego rynku. Spróbujmy obecnie zastanowić się nad tym, co należy zrobić, aby zainicjować proces transformacji w wyznaczonym kierunku. Rozpatrzmy to z punktu widzenia lokalnego SIR. Sprawne funkcjonowanie takiego systemu jest niezbędnym warunkiem prowadzenia aktywnej polityki gospodarczej — sterowania rynkiem.

³⁷ Obecnie system ten jest upowszechniany w kilkunastu innych województwach, również w oparciu o służby doradcze.

³⁸ Ocenę poprawności danych gromadzonych w tym systemie, a zwłaszcza ich przydatność w analizie rynku przedstawiono w pracy: J. Grajkowski, jw., s. 3 - 4.

Dane dotyczące produktów rolniczych i środków do produkcji (szeroko rozumianych, nie tylko technicznych) gromadzi wiele instytucji. Najważniejsze z nich to:

- 1) ODR-y (na przykład Minikowo w woj. bydgoskim prowadzi lokalny system informacji rynkowej),
- 2) Agencja Rynku Rolnego; wykorzystuje głównie informacje z innych źródeł (Główny Urząd Statystyczny, Państwowa Inspekcja Skupu i Przetwórstwa Artykułów Rolnych, Ministerstwo Finansów, Ministerstwo Rolnictwa, giełdy),
- 3) Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa; posiada zasoby przejęte po Państwowych Gospodarstwach Rolnych,
- 4) Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa; łągodzi warunki kredytowania GŻ,
- 5) banki spółdzielcze; prowadzą obsługę finansową rolnictwa i gminy,
- 6) izby rolnicze; w założeniu mają się zajmować m.in. gromadzeniem, przetwarzaniem i przekazywaniem informacji rynkowej, brak jednak ostatecznych rozwiązań w tej kwestii,
- 7) inne instytucje użyteczności publicznej, m.in. administracja.

Nie jest możliwe, aby pojedynczy podmiot gospodarczy, a zwłaszcza rolnik, śledził aktualne dane z każdego z wymienionych źródeł. Stąd uzasadnione staje się powołanie do życia pewnego centrum informacyjnego, które gromadziłoby możliwie szeroką informację z tej dziedziny. W świetle dotychczasowych doświadczeń wydaje się, że takim centrum może zostać ODR, a właściwie jego ośrodki rejonowe, które funkcjonują w bezpośredniej styczności z lokalnym KGŻ.

Oczywiście nie chodzi tutaj o stworzenie jednego wielkiego systemu, który zawierałby wszystkie dane interesujące dowolny podmiot związany z GŻ. Wskazane jest zgromadzenie w jednym miejscu jak największej ilości danych niespecjalistycznych, np. notowań cen, popytu i podaży na rynku. Natomiast w przypadku informacji bardziej złożonych (np. warunki kredytowania przez określony bank), należy dostarczyć podstawowe dane, z zaznaczeniem gdzie można uzyskać informacje wyczerpujące. Dane z podstawowego zakresu powinny być dostępne na szczeblu niższym — u doradcy w każdej gminie. Taki system miałby strukturę trójstopniową: centrum w siedzibie ODR, poziom pośredni w rejonowych ośrodkach i szczebel podstawowy w gminie. Przepływ informacji następowałby w obydwu kierunkach: "do góry" przy gromadzeniu danych oraz "na dół" przy ich udostępnianiu. Ważne jest, aby nie przeciążać ogniw podstawowych i nie starać się przekazać tam nadmiaru informacji, a jedynie najbardziej potrzebne, z pozostawieniem możliwości dostępu, na życzenie, do pozostałych danych. Sprawne funkcjonowanie takiego systemu wymaga zacieśnienia współpracy między instytucjami w otoczeniu rolnictwa, konieczne jest zaktywizowanie kontaktów na szczeblu lokalnym. Istnieje potrzeba ukierunkowania instytucji na taką współpracę, być może nawet poprzez decyzje administracyjne, ponieważ inicjatywy oddolne - najbardziej cenne - nie zawsze są skuteczne bez poparcia "z góry". Ważna jest też spójność działań w skali szerszej.

Największy problem z pozyskiwaniem danych dotyczy rolnictwa. Wynika to z jednej strony ze struktury tej grupy (wiele drobnych podmiotów), a z drugiej ze stosunkowo dużego zróżnicowania wytwarzanych produktów, szczególnie pod względem jakościowym. Ponadto artykuły produkowane są w małych partiach. Stanowi to istotną trudność przy próbie znalezienia partnera dla odbiorcy dużej partii towaru o określonej jakości, a taki dominuje po stronie odbiorców produktów rolniczych na rynku krajowym, a tym bardziej zagranicznym. Niezbędne staje się więc zorganizowanie systemu pełnej informacji o ilości i jakości artykułów posiadanych przez rolników w danym momencie, bądź oczekiwanych w najbliższym czasie. Powinno to umożliwić programowanie większych partii towaru wyrównanego pod względem jakościowym, a pochodzącego od wielu dostawców, jeszcze przed złożeniem konkretnego zamówienia. Z pewnością przyczyniłoby się to do znacznego usprawnienia funkcjonowania rynku lokalnego. Realizację takiego systemu, z wymienionych wcześniej powodów, można powierzyć ODR. Oczywiście wymagałoby to przeznaczenia pewnych środków finansowych na ten cel. Poza SIR konieczne są również inne działania rozpoczynające proces transformacji, jak chociażby rozwój infrastruktury wiejskiej. Biorąc pod uwagę skromność środków budżetowych możliwości realizacji takiej koncepcji są ograniczone, ale tym bardziej powinny być one rozdysponowane jako służące określone, perspektywicznemu celowi.

Na koniec jeszcze jedna uwaga. Proces rozwoju lokalnego rynku w GZ w kierunku nakreślonym przez jego koncepcję jawi się jako nader złożony i długotrwały. W takiej sytuacji warto zastanowić się nad możliwością podzielenia go na mniejsze odcinki — etapy. Bardzo pomocny jest tutaj dorobek państw zachodnich, które wcześniej od nas weszły na drogę unowocześniania rolnictwa i dostosowywania go do pozostałych działów gospodarki narodowej, a przez to stworzyło silny KGŻ. Rozwój rolnictwa w byłej EWG miał charakter stadialny³⁹. Opierając się na przykładzie takiej strategii rozwoju rolnictwa, Polska powinna dokończyć realizacji pierwszej fazy transformacji, określanej jako *getting agriculture moving*. W tym etapie należy zadbać o warunki instytucjonalne, umożliwiające absorpcję postępu technicznego przez rolników, a zwłaszcza rozwinąć infrastrukturę wsi. Uwolnienie zbędnych zasobów siły roboczej (a w mniejszym stopniu także innych czynników wytwórczych) i wykorzystanie ich w pozarolniczych sektorach KGŻ zakłada się w drugiej i trzeciej fazie⁴⁰. Odnosząc strategię rozwoju stadialnego do sytuacji w Polsce po 1989 r. można powiedzieć, iż nacisk położono na działania charakterystyczne raczej dla drugiego etapu. Pojawiły się wolne zasoby siły roboczej, które nie mogły znaleźć zatrudnienia, ponieważ gospodarka w ogóle, a KGŻ w szczególności, nie były do tego przygotowane. Należy więc powrócić do fazy pierwszej. Najważniejsze byłyby dwie grupy zadań: rozwój instytucjonalnej obsługi rolnictwa i jego otoczenia oraz inwestycje w infrastrukturę wiejską. W pierwszej grupie podstawowa rola przypada działaniom instytucji takich jak: Agencja Rynku

³⁹ A. Czyżowski, *Problemy ochrony rynku rolno-spożywczego w EWG i w Polsce*. W: *Procesy dostosowawcze rolnictwa...*, jw., s. 29 - 30.

⁴⁰ Tamże, s. 29.

Rolnego, Agencja Własności Rolnej Skarbu Państwa, Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, ODR-y, banki spółdzielcze, izby rolnicze. Wszystkie te instytucje powinny mieć udział w poprawie sytuacji dochodowej rolnictwa, a przez to w kreowaniu popytu gospodarstw rolnych na środki produkcji i usługi. Natomiast dzięki działaniom na rzecz drugiej grupy zadań, mogłyby zostać zmniejszone różnice między stopniem rozwoju infrastruktury w mieście i na wsi. Poprawa infrastruktury jest warunkiem rozwoju agrobiznesu i powinna być pierwotna w stosunku do innych przemian na wsi⁴¹. Bez pomocy z zewnątrz (spoza KGŻ) harmonijny rozwój omawianego sektora wydaje się mało prawdopodobny.

Kończąc rozważania na temat rynku lokalnego w GZ warto jeszcze raz podkreślić, że stanowi on złożony i nader ważny subsystem gospodarki narodowej. Stąd poszukiwanie optymalnej drogi rozwoju tego rynku należy do zadań o podstawowym znaczeniu. Jeśli przedstawiona koncepcja choć w małym stopniu zwróci uwagę na analizowany problem, to niniejszy artykuł spełni swoje zadanie.

LOCAL MARKET IN FOOD ECONOMY

S u m m a r y

The paper focuses on the concept of a local market development in food economy (FE). Our considerations let us establish the vital role of a local market in FE, which is mainly a result of the special character of agriculture. The conditioning in which the market develops has been identified and the specific character of agricultural production and resulting from it necessity of a global approach to food economy have been emphasised. The main determinants of the local factors, i.e. the economic policy, the infrastructure of the village and agriculture as well as the market information system have been presented. They formed the basis on which a concept of a local market in FE and a strategy of its development have been proposed. An attempt has been made to refer the proposed concept to local markets in selected communes of Bydgoszcz province. The comparison of the factual state of affairs with the desired model has made us aware of the long way which we are still facing.

⁴¹ K. Wilczyńska, *Infrastruktura wsi i rolnictwa jako...*, jw., s. 75.